

Gilsonova kniha je vynikajúcou analýzou pojmu súcna (*ens, esse*), opierajúcou sa najmä o hlbokú znalosť stredovekej filozofie. Patri medzi tie vzácne knihy, ktoré vydajú za desiatky iných. Podstatne prispieva k ujasneniu problematiky bytia, na rozdiel od mnohých iných, ktoré ju často zahmlievajú. Aj Gilsonova analýza pojmu bytia má, pravda, svoje obmedzenia. Je vedome limitovaná biblickou charakteristikou Boha, ktorú prijíma ako dogmu, ako článok viery. Vzniká, prirodzene, otázka, či odvolávanie sa na Boha pri vysvetľovaní vzniku reálnych súcien (napríklad pri vysvetľovaní vzniku nášho vesmíru) pridáva niečo podstatné k tomuto vysvetleniu? Nestáva sa predstava "netrvajúceho aktu stvorenia" nadbytočnou hypotézou tam, kde veda preniká k pochopeniu procesov sebaurčenia, sebaorganizácie, sebareprodukcie a sebatranscendencie reálnych súcien? Nemal azda pravdu Kant, keď dôvodil, že pojem Boha nie je "fyzikálnym" pojmom, ale pojmom "etickým"? Avšak nezávisle od toho, ako odpovieme na tieto a im podobné otázky, musíme uznať, že Gilsonova kniha (hoci v origináli vyšla už v roku 1961) je významným prínosom k našej súčasnej diskusii o povahe bytia, o tzv. konci ontológie, o esenciálnej a antiesenciálnej, substančnej a nesubstančnej ontológii a noetike.

Václav Černík

V. ČERNÍK - J. VICENÍK - E. VIŠŇOVSKÝ: Historické typy racionality.

Bratislava, Iris 1997.

Fakt, že frekvencia úvah o našej *rozumnosti*, o úlohách a spôsoboch práce *rozumu*, o mieste a význame *ne-rozumu* v stratégii ľudského konania, jednoducho o *racionalite* či *i-racionalite* ako sprievodných znakov ľudského činu narastá, vyvoláva mnohé otázky. Prečo práve teraz, prečo tak intenzívne, prečo nielen vo filozofii, psychológii, ale v *duchovedách* vôbec, v literatúre, v rôznych formách umeleckých prejavov? A prečo naozaj významnou (explikačne rámcujúcou) súčasťou genealógie ideí, resp. idiografie civilizačného, kultúrneho či duchovného vývinu (tzv. *North Atlantic Culture*) je úsilie o prehlbovanie optiky videnia prostredníctvom analýzy ľudskej *rozumnosti*? A v akých paradigmatických podobách, typologických odlišnostiach či vývinových stupňoch sa ľudská *rozumnosť* (a *nerozumnosť* ako jej vždy prítomný sprievodca) v dejinách ľudských činov vyskytovala?

Odpovede na tieto a ďalšie podobné otázky nie sú ľahké ani jednoznačné a ešte ich len hľadáme. Azda bol naozaj potrebný určitý *historický čas*, určitý nevyhnutný odstup, aby sa prejavili dôsledky pôvodných civilizačných vkladov, aby *vyplavili* na povrch hlbšie či menej hlbšie skryté alienačné dispozície v podobe postupného konštituovania kultúrno-civilizačnej situácie, ktorú dnes zažívame a ktorej, žiaľ, sme v istom zmysle nútení *čeliť*.

Uvedomujeme si, že ak chceme (a to naozaj chceme) pochopiť, čo sa udialo v novovekej trajektórii ľudskej skutočnosti, musíme sa hlboko ponoriť k prameňom, zdrojom. počiatkom, k raným štádiám formovania *západnej duchovnosti*, k *arche-*

typálnemu vybaveniu človeka ako systému akcelerácie neskoršieho antropogénneho vývinu, ktorý začíname sledovať aj z pohľadu *rozumnosti*, jej podielu na *vzostupoch i pádoch* ľudského rodu. Nemôžeme sa obrátiť, nemôžeme sa vrátiť späť, nemôžeme (a nechceme) upustiť od toho, čo vsiaklo do nášho civilizačného *genofondu* - rozum a rozumnosť, ratio a racionalita, práve tak ako nerozum a nerozumnosť, sa stali naším osudom, dominantným spôsobom konštruovania ľudskej skutočnosti. Inštalovali sa na pevnejšie, ako sme si ešte donedávna - v takom či onakom zmysle - boli ochotní priznať.

Rozsiahla monografická práca našich popredných autorov V. Černíka, J. Vičeníka a E. Višňovského (napospol pracovníkov ústavov SAV) *Historické typy racionality* odpovedá na mnohé z uvedených otázok - na mnohé odpovedá, mnohé ďalšie vyvoláva. Autorom nebolo a nie je - pokiaľ ide o problém racionality - *všetko jasné*, a neusilujú sa vzbudiť dojem, že po čitateľovom úsilí dočítať sa až do konca, bude *všetko jasné* jemu. Ne zvolili si argumentatívne málo presvedčivý explikačný postup, podľa ktorého "toto, tamto či ono je *tak-a-tak*". V *Doslove* svojej práce upresňujú, že "cieľom ich práce bolo pochopenie problému globálnej krízy novovekého typu racionality" (s. 274). Súčasne *chcú veriť*, že ich "analýza novovekého typu racionality a jeho vývinovej orientácie by mohla napomôcť lepšiu orientáciu v zložitej problematike súčasnej globálnej krízy nášho vedomia a konania, v ktorej dochádza (pravda, najmä podľa A. Tofflera - F.M.) ku kolízii dvoch civilizačných vln" (274). Tu by bolo možno namieste - tak ako pri každom *zjednodušovaní* situácie jej *univerzalizáciou* - pripomenúť si hodnotový imperatív von Weizsäckera, aby sme boli opatrní pri hľadaní ciest zo súčasného (?) ohrozenia, že ich nenájde alebo nájdeme len veľmi ťažko, ak ho - ono globálne ohrozenie - budeme hľadať aj tam, kde ho niet. Najprv si musíme zodpovedne odpovedať na otázku: "Kam nás priviedla cesta, ktorou sme prešli? Kde stojíme dnes? A kam nás cesta povedie ďalej?" Možno naozaj platí - tak ako v mnohých iných prípadoch - že aj vo vzťahu k nášmu chápaniu ľudskej *rozumnosti* príbehy sa postupne menia, prestávajú mať spojenie so skutočnosťou, s tou dávno minulou, a stávajú sa *príbehmi-rozprávkami*. Stávame sa - zoči-voči stavu v ľudskom i vecnom svete - *pokornejšími*, svoju často oprávnenú hrdosť pri pohľade na výsledky, ktoré sme dosiahli v oblasti *materializácie* ducha, ako by povedal náš J. Čiger-Hronský, čoraz viac spájame s pokorou pred poriadkom vecí, ktorý nie je naším dielom. Čoraz viac, ale nie dostatočne. Naša (západná) *budovateľská civilizácia (Wittgenstein)* vo svojej kinetike nabrala rýchlosť, ktorá sice mnohých uchvacuje, súčasne však *mrazí*. Baconovsky (či descartovsky) povedané, *chceli sme byť mocní, chceli sme byť pánni* - to všetko sa naplnilo či naplnia, ibaže začíname pociťovať, že od prílišnej moci k *bezmoci* je veľmi blízko.

Autori *Historických typov racionality* sa pri *ukladaní* svojich myšlienok do súvislého textu usilovali postupovať tak, ako mnohí pred nimi: zdroje našich *ne-malých dnešných* problémov hľadajú v postupoch inšpirovaných určitými typmi *rozumnosti*, resp. - čo je v istom zmysle to isté - *nerozumnosti*, pretože *nerozumnosť* ľudskeho konania sa tiež vzťahuje na *problém rozumnosti*. "Chceli poukázať na (a postaviť sa za) to, že nám nepomôže skepsa voči racionalite ako takej, že však

namieste je skepsa voči istému historickému typu racionality; chceli poukázať na to, že skôr ako vzdať sa racionality ako takej (vôbec si neviem predstaviť, ako by to bolo možné - F.M.), treba prekonať klasický, antický a novoveký typ racionality; chceli naznačiť potrebu a možnosti novej, neklasickej racionality, ktorá by ..." (s. 275) a vymenúvajú, ako *by mala* vyzeráť. V *kondicionaní* neklasickej racionality sa však pohybujú (a čo iné im a nám zostáva?) v skôr riši želaní (ako v podstate všetci vrátane autora tejto recenzie, ktorí o potrebe jej remodelovania uvažujú): nová, *neklasická* racionalita *by mala* disponovať rozvinutejším kategoriálnym, logickým a metodologickým aparátom umožňujúcim vysvetlenie inherentnej dynamiky zložitých otvorených systémov, mala *by si* uvedomovať vlastnú ohraničenosť, súčasne však vlastnú kreatívnu a komunikatívnu (?) dimenziu a vďaka tomu aj hodnotu ľudského ducha (citu a vôle - doteraz to tak nebolo?), ktorá *by* reflektovala svoju sociálnu povahu a sociálny kontext vlastného uplatnenia, ale aj poukazovala na cesty a možnosti, ako ich pretvárať a realizovať kladné sociálne hodnoty (tu by sa nad našimi úvahami napríklad Nietzsche - jeden z modelov *neklasickej* racionality ponúkol práve on - naozaj *schuti* zasmial).

A tak autori *Historických typov racionality* urobili, čo urobiť *mohli* - naznačujú, ako *by mala* vyzeráť *nová racionalita*. Celkom prirodzene sa však na tomto mieste vynára otázka, či je vôbec možné, aby vzniklo niečo, čo by bolo naozaj *novou* racionalitou. Neboli by to vždy len posuny v rámci *racionality* ako archetypálnej dimenzii, ktorou (v doteraz najvyššie dosiahnuteľnej forme) disponuje človek? Umožňuje vôbec *racionalita*, aby sme ju *prekročili*? Nie sme *uzavretí* do vejára ňou ponúkaných možností, čo ako by sa od seba zdanlivo odlišovali? A ak si aj *racionálne* uvedomujeme obmedzenia predchádzajúcich typov našej (historicky uplatňovanej) *rozumnosti*, ak vieme (?), že by sme sa naďalej nemali usilovať o "jednotný svetový poriadok", že by sme sa mali zbaviť "tradičnej mocensko-ovládateľskej intencie", že by sme mali utvárať "novú paradigmu partnerstva", t. j. *reorientovať* našu rozumnosť *celkom* iným smerom ako doteraz, ako to všetko *naozaj* dosiahnuť? História v tomto zmysle napriek mnohým pokusom nič optimistické neponúka. To, čo ostáva, poznal už Ch. S. Peirce, A. Schweitzer, Teilhard de Chardin, Ján Pavol II. a mnohí iní: iniciovanie nástupu univerzálneho *agapizmu*, o ktorom sa hovorí tým viac, čím je *lásky* menej. Tej však nepribúda, naopak, vypäté krízové situácie globálnej i regionálnej histórie (doteraz vždy) plodili skôr opak. Matka Tereza bola iba symbolom niečoho, čoho je v skutočnosti absolútny nedostatok, bola len ostrovčekom, ktorému každú chvíľu hrozilo zaliatie prílivom vôd kontaminovaných vírom v podstate univerzálnej ľudskej skúsenosti, ktorá obsahuje egoizmus, intoleranciu, (individuálnu i kolektívnu) *sebalásku* a podobne. Naše úvahy sa takmer vždy končia *apelom* - robme to alebo ono, nerobme tamto, buďme takí, akí sme nikdy neboli! Možno by bolo lepšie uvedomiť si, čo mal na mysli Wittgenstein, keď nám pripomínal, že ak chceme zmeniť svet, skúsme (aj to je len apel) zmeniť - nie najprv, ale práve len - seba samého, resp. Popper, keď vôbec nechcel *programovo* meniť svet k lepšiemu, ale len odstraňovať to, čo je v ňom *zlé*, čo nás trápi *tu-dnes-teraz*, ktorý bol presvedčený, že produktívnejšie, ako bojovať *o šťastie*, je odstraňovať

tragédie, nešťastie, krivdu a biedu. Historická kinetika akoby nebola výsledkom *t'ahu* historicistických *veštíeb*, ale skôr *tlaku* prekonávaných problémov.

Možno je to tak aj s našou *rozumnosťou* - pomáha nám najmä *trvať*, *pretrvávať*, je nástrojom života, akoby jej ani nezáležalo na tom, *ako* sa ľudstvo reprodukuje, ale najmä na tom, aby *pretrvávalo*. A to sa jej (zatiaľ) úspešne darí - osudy jednotlivcov, národov, civilizácií a kultúr nie sú pre ňu primárne zaujímavé.

Všetci, ktorí o potrebe zmien našej *rozumnosti* uvažujú, viac-menej jednotne hovoria, že dostatočným motívom ich teoretického záujmu o ňu sú civilizačné tenzie, ktoré nás nútia *čosi* zmeniť na našom správaní, na spôsobe života, že je potrebné *siahnuť* na priority, ktoré uplatňujeme vo svojom vzťahu k ľudskému i vecnému okoliu. Z tejto pozície vyviera aj úmysel autorov *Historických typov racionality*. Ibaže ak najväčšou vecou na svete je vedieť byť sám sebou (Montaigne), doteraz sme neboli sami sebou? Ak áno, čo na sebe môžeme zmeniť? Ak nie, ako spoznáme, čím vlastne sme?

V tejto optike sa zdá, že najdôležitejšou úlohou nielen filozofie, ale priam strategickou orientáciou budúcej *vedy o človeku* by mal byť človek sám, tvor nateraz *dokonale neznámy*. Presvedčenie o nevyhnutnosti sebapoznávania má antický pôvod, reprodukuje sa v celých intelektuálnych či duchovných a kultúrnych dejinách, dnes však, zdá sa, nadobúda naozaj *existenciálne* rozmery. Nie pre *potešenie*, ale jednoducho v záujme ďalšieho zachovania púhej existencie musíme brať vážne imperatív dozvedieť sa o sebe podstatne viac. Nielen to, čo *chceme* na sebe vidieť, ale najmä to, čo v nás *je*, čím naozaj *sme*. Už dnes sa moralisti *zjednocujú*, aby v podstate *a priori* odmietli socio-biológov, ktorí nechcú mať *zastretý* pohľad. Ak človek, ako nás presviďčajú existencialisti, nemá nijakú *podstatu*, ak sa môžeme stať *všetkým*, čím sa naozaj *máme* stať? Napriek všetkému sa však zdá, že ťažisko našej pozornosti bude potrebné presunúť od kozmologického či ontologického skúmania k antropologickým problémom. Otázka *Čo je človek?* je dnes oveľa aktuálnejšia ako v dobách Sokrata, Platóna alebo Kanta. Aj novokantovské (windelbandovské) *Môžem robiť, čo robiť mám?* priamo smeruje k problémom, ktoré sa pokúsili osvetliť autori *Historických typov racionality*. Marcus Aurelius nám radil, aby sme sa nestarali o veci, ktoré *nám nepatria* - vraj preto, že ak chceme zostať *ľuďmi*, musíme sa zbaviť *záťaž* vonkajších žiadostivostí a sústrediť sa len na seba. V stoických predstavách *je človek* koncipovaný takto, ibaže história nie je *stoická*. Takmer všetko, o čo sa (historicky i v súčasnosti) usilujeme (bohatstvo, stav, postavenie, dokonca i zdravie a intelektuálne vlohy ...), má sa pre nás stať ľahostajným *adiaphoron*, čo možno chápať ako apel na rezignáciu, a teda neprijateľný imperatív. Nemáme robiť nič, *čo by nás robilo horšími*, ale všetko, čo sme doteraz robili, robili sme práve preto, že - či už v dobrom alebo zlom - akosi súviselo s nami, s tým, *čím sme*. Ak by nám skúmanie povahy našej *rozumnosti* umožnilo odpovedať na tri základné Kantove otázky, vedeli by sme odpovedať aj na jeho základnú otázku o človeku. Goethe bol presvedčený, že človek pozná sám seba, ak pozná *svet v sebe a seba v ňom*. Ak by sme to naozaj dokázali, vedeli by sme, čím je a čo z nás robí naša *rozumnosť*, čo môžeme očakávať, v čo môžeme veriť a dúfať, a teda ako *máme* konať. Možno!

* * *

Černíkove, Viceníkove a Višňovského *Historické typy racionality* predstavujú (na naše pomery skutočne) rozsiahlu analytickú sondu do problému, ktorý sa stáva *univerzálne* zaujímavým pre filozofiu, vedy o človeku, prognostiku, pre odhad našich možností v zmysle podôb civilizačného a kultúrneho vývinu. Vzhľadom na nedostatok textov podobného typu (systematické skúmania sa na pôde slovenskej filozofie ešte len začínajú) uvedená monografia predstavuje vlastne akúsi *učebnicu* pre všetkých, ktorí sa chcú viac dozvedieť o našej (svojej) rozumnosti, súčasne však veľmi dobrý inšpiračný zdroj pre všetkých, ktorí sa chcú problému racionality venovať na úrovni výskumnej reflexie. Pozorný čitateľ sa dozvie v podstate všetko potrebné a dôležité, text je faktograficky a pokrytím názorov tých, ktorí sa racionalitou (priamo alebo nepriamo) zaoberali, spracovaný naozaj dôsledne, predstavuje syntetický vhlád do dejín i súčasného stavu skúmania problému ľudskej rozumnosti a každému, kto sa chce v tejto oblasti orientovať, *uľahčuje* uskutočniť jeho záujem.

Monografia *Historické typy racionality* je spracovaná premyslene a čitateľ v nej ľahko objaví úmysel autorov (nijako ho netaja) sústrediť sa na to, čo sami (iní by možno postupovali inak) považovali - pokiaľ ide o problém racionality - za dôležité. Monografia má štyri relatívne uzavreté časti (Rozum, racionalita, typ racionality. Antický typ racionality. Novoveký typ racionality. Neklasický typ racionality) a pomerne rozsiahly poznámkový aparát. Pre orientáciu čitateľa (pokiaľ ide o mená) je jej súčasťou aj menný register, čo v našich publikáciách tohto typu nebýva celkom bežné. Polygraficky je spracovaná na úrovni dobrého štandardu a neosahuje (autori boli naozaj pozorní) v podstate žiadne formálne chyby, čo v súčasnej *uponáhľanej* edičnej realizácii mnohých publikácii menších vydavateľstiev tiež nie je samozrejmé.

Historické typy racionality sú určené predovšetkým odbornému čitateľskému okruhu, študentom humanitných vied, najmä filozofie, ale aj širšiemu okruhu možných záujemcov z najrôznejších oblastí duchovného a kultúrneho života. Je dobré, že sa objavila na slovenskom knižnom trhu, je dobré, dúfam, že náš čitateľ po nej siahne s rovnakým zaujatím, tak ako autor tejto recenznej úvahy.

František Mihina